

УДК 025.171:027.021(477-25):929 Кримський А.

О. Д. Василюк,
кандидат історичних наук,
Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського
НАН України

ОСОБИСТІ ПАПЕРИ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

На основі документів, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, описуються події, які відбувалися в московському Лазаревському інституті східних мов у 1909–1912 рр. Відомий орієнталіст А. Ю. Кримський займав там посаду професора кафедри арабської мови. Він вів безкомпромісну боротьбу з вчинками, які вважав негідними в стінах інституту, зокрема, виступав проти платних уроків для студентів, які давав викладач М. О. Аттая. Справа дійшла до позову в суд громадської совісті, де звинуваченим опинився А. Ю. Кримський. На його користь свідчили понад 20 осіб – колеги та колишніх студентів. Усе закінчилося примиренням сторін.

Ключові слова: А. Кримський, М. Аттая, Лазаревський інститут східних мов, платні уроки, суд громадської совісті, плагіат, конфлікт.

Академік Агатангел Юхимович Кримський (1871–1942) широко відомий як визначний сходознавець та україніст, організатор науки. Але поза увагою дослідників залишаються події його особистого життя, оскільки людиною він був закритою. Хоча іноді один вчинок може сказати про особу більше, ніж всі її наукові праці. При вивченні паперів Агатангела Юхимовича у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) увагу привернули зо два десятки справ, які мали цікаві заголовки: «Про плагіат», «Листування у справі Аттая», «Свідчення колишніх студентів Лазаревського інституту по справі Аттая» тощо. Ці матеріали охоплювали період 1909–1912 рр., тобто час, коли Кримський обіймав посаду професора Спеціальних класів Лазаревського інституту східних мов.

Московський Лазаревський інститут східних мов як вищий навчальний заклад був відкритий 1872 р. на базі заснованого в 1814 р. вірменськими купцями братами Лазаревими училища для вірменських дітей. Ще в 60-ті роки ХІХ ст. було вирішено поділити Лазаревську гімназію

на два рівні. Нижчі гімназичні класи, де надавалася середня освіта, хотіли наблизити до класичної гімназії, а старші – ліцейські – зробити ще більш спеціалізованими. Ця реорганізація ледь не призвела до знищення викладання східних мов. Але допомогло заступництво міністра народної освіти графа Д. Толстого. Тому 1872 р. за новим статутом установа була поділена на дві – п'ятикласну гімназію, в якій на додаток до класичного курсу викладали вірменську мову та Закон Божий Вірменської апостольської церкви, та спеціальні класи, в яких три роки мали викладати арабську, перську та турецьку мови, а також історію, мови та культуру країн Сходу та Закавказзя, російську словесність. До закладу міг вступити кожен, хто мав атестат зрілості. Оскільки головним завданням спеціальних класів було «приготовлять російських драгоманов и консулов на Восток», з 1892 р. ввели викладання ще й юриспруденції. Ті, хто завершили курс навчання на «задовільно», мали право на чин XII класу, «відмінники» та «хорошисти» ставали чиновниками X класу.

Агатангел Кримський був тісно пов'язаний зі Спеціальними класами Лазаревського інституту східних мов протягом багатьох років. Він вступив до них на навчання молодого людиною в 1889 р., а поїхав звідти зрілим професором у 1918 р., тобто 29 років свого життя провів у стінах цього вищого навчального закладу. Багато років Агатангел Юхимович навіть винаймав квартиру в будівлі Лазаревського інституту, бо, поперше, це було не дуже дорого, а по-друге, так він цілодобово міг користуватися інститутською бібліотекою.

Бібліотекарем в інституті якийсь час працював Михайло Осипович Аттая (1852–1924), який одночасно вів і практичні заняття з арабської мови з 1873 р., тобто навчав він і Кримського (у 1892–1894 рр.). Під час наукового відрядження до Бейрута (1896–1898) Агатангел Юхимович навіть жив там на квартирі у лікаря Юсуфа Аттаї, за рекомендацією його сина Михайла. Можна припустити, що стосунки між ними на той час були достатньо приятними. Що ж змінилося за кілька років? Дізнаємося про це з великого листа, який Агатангел Юхимович написав на ім'я міністра народної освіти Льва Кассо 1 листопада 1910 р.

Починається лист роздумами Кримського про те, хто вважається освіченою людиною на Сході та в Європі, які критерії оцінки, і чи є наявність диплома обов'язковою. Далі він зазначає, що арабський практикант Лазаревського інституту Аттая (родом турецький райя-християнин)

був прийнятий на роботу за відсутності диплома. До часу свого переїзду в Росію він закінчив лише американську місіонерську школу, де навіть не викладали англійську мову і головною метою якої було повернути православних християн у протестантство. «За ті 40 років, що Михайло Аттая живе в Росії, він так і не опанував російську мову на елементарному рівні грамотності»¹, – пише Кримський і наводить кілька прикладів з першого видання «Практического руководства к изучению арабского языка» Аттая для демонстрації малограмотності останнього. Зазначає, що, хоча після навчання в Бейруті Михайло Осипович розрізняє відмінність у словах «типографія» і «топографія», проте, слова «митрополія» – «метрополія» звучать для нього однаково. Напевно тому книгу Вельмана «Дон, метрополія В. и М. Руси в IV в.» він розмістив у рубриці «Історія церкви», хоча в IV ст. Русь ще не була хрещена. А Кримський іронічно зазначає, що для викладача практики арабської мови, згідно з критеріями, і не треба бути настільки освіченим, щоб знати, коли хрестили Русь. А пан Аттая відповідає тим засадам, які вимагаються від викладача практики [1].

Бентежить професора Кримського інше. Його бентежить те, що Михайло Аттая так і не перейняв, чи не захотів перейняти правила європейської коректності, і тому робить вчинки, які не відповідають європейській моралі. Так, на Сході, пише Кримський, ніхто не побачить нічого поганого, якщо учень чи його батьки подарують щось вчителю – «нехай краще вчить». З нашої точки зору, це не тільки неправильно, а й, навіть, незаконно. Бо в Лазаревському інституті до атестата йде оцінка, яку ставить не тільки професор, але й викладач практики. І якщо перший поставить «відмінно», а другий «задовільно», студент вже не отримає диплом 1-го ступеня, а тільки 2-го, і відповідно нижчий чин, який не дасть йому можливості працювати в Міністерстві закордонних справ. І, навпаки, якщо студент незаслужено отримає за практику гарну оцінку, а при цьому його знання мови не будуть добрими, МЗС отримає поганого працівника, бо майже всі відмінники Лазаревського інституту по закінченні його йшли працювати в російські посольства, консульства, місії на Сході. Тобто, вважає Кримський, несправедлива оцінка за практику може не тільки зламати кар'єру студентів-орієнта-

¹ Цитати в статті передаються мовою оригіналу. – *О. В.*

лісту, але й позбавити державу освіченого працівника, місце якого займе менш освічений, але який отримав вищу оцінку за практику. А оскільки за останні роки всі посади в МЗС для роботи на Сході отримували студенти-лазаревці, то ще настійніше постає питання про коректність отриманих ними оцінок.

Далі Кримський переходить безпосередньо до суті справи. Починає здалеку, з осені 1899 р., коли, пригадує, перший раз від студентів почув таку інформацію: «Аттая сказав студенту Олферьєву, що той обов'язково отримає стипендію». Справа в тому, що стипендії надавали бідним студентам, а Олферьєв був сином пензенського поміщика, достатньо забезпеченим. У той же час дуже бідував Тимофій Лебединський, і кілька його товаришів, хвилюючись за нього, прийшли до Агатангела Юхимовича просити про протекцію на Професорській раді. Кримський здивувався, бо вважав, що конкурентів на стипендію у Лебединського немає. «А Олферьєв, – сказав студент Горстер, – хотів з'їхати з квартири Аттаї, бо дорого, але той обіцяв йому стипендію». Кримський пише, що тоді навіть зробив вигляд, що не чув цих слів, настільки це видавалось йому неможливим. Подумав, що студенти щось не так зрозуміли. Знав – Аттая здає кімнати студентам й займається з ними додатково за гроші. Але не вбачав у цьому елемент нечесності. Бо тільки змова між студентом і викладачем про те, що платні уроки чи оренда квартири обов'язково ведуть до високої оцінки на іспиті, може вважатися порушенням. Але Агатангел Юхимович довгий час просто не вірив у вірогідність таких змов [2].

У 1908 р. сталася подія, пише Кримський далі, сутність якої він зрозумів лише за два роки. Студент 2-го курсу Михайло Зятков розповів йому, що бере платні уроки в Аттаї. В той же час інші студенти розповідали, що Зятков майже голодує, й товариші намагаються частіше запрошувати його на сімейні обіди, щоб якось підгодувати, не образивши при цьому. Кримський зазначає, що ще подумав тоді, чому ж студент, в якого не вистачає грошей на гарячий обід, бере платні уроки. Саме тоді товариші Зяtkова просили Агатангела Юхимовича посприяти в отриманні ним стипендії: Кримський почав цікавитися в оточуючих, зокрема в свого слуги Федора Іванова, який одночасно був швейцаром Лазаревського інституту, чи насправді Зятков бідує. Почувши ствердну відповідь, пише Агатангел Юхимович, він вперше подумав про те, що Аттая не має права займатися

за гроші зі студентом, який має складати в нього іспит. До того ж в Лазаревському інституті була поширена практика, коли старші студенти «підтягали» молодших, якщо вони того потребували [3].

Інший кричущий випадок стався з Олександром Равкіндом. Якось Кримський в розмові з Аттаєю із задоволенням констатував високий рівень знань Равкінда з арабської мови, на що Михайло Осипович відповів, що це наслідок додаткових занять з ним. Згодом Кримський випадково дізнався, що перед іспитом з турецької Равкінд був вимушений ходити на приватні уроки Аттаї з арабської, тому що останній взяв гроші за них наперед (щоб не втратити учня). Це дуже виснажувало Равкінда й обурювало його товаришів-студентів. Сам же Аттая не вбачав у тому нічого поганого. Хоча згодом, напередодні візиту ревізора до інституту, він просив Равкінда не повідомляти перевіряючого про платні уроки, а сказати, що вони були безкоштовні. Про це Кримський дізнався від самого Равкінда, який прийшов до нього радитися – чи можна так вчинити, бо сам вважав це нечесним. Звісно Агатангел Юхимович звелів йому сказати правду. А сам подумав, що на Сході обман влади з боку християн звичне явище і що такі дії проти влади російської свідчать тільки про те, що всі роки життя в Москві Аттая залишився людиною зі східною, а не європейською психологією. Але це не виправдовує його. Кримський вперше вирішив переговорити з ректором Всеволодом Федоровичем Міллером (1848–1913) про те, що необхідно припинити це платне репетиторство [4].

У цій думці він ще більше укріпився після зустрічі з уже колишнім своїм студентом, згадуваним Михайлом Зятковим, який, як й інші учні, іноді заходив провідати вчителя. Згадуючи студентські роки, Зятков розповів, що приватні уроки в Аттаї вимушений був брати за останні гроші, оскільки дуже страждав від зачіпок свого репетитора. Кримський, який вважав себе суворим викладачем, із здивуванням дізнався, що всі зачіпки Аттаї скінчилися, коли почалися платні заняття, й екзамен було складено успішно. Великою вадою Лазаревського інституту тепер уже випускник Зятков вважав можливість проведення таких занять за гроші на квартирі в Аттаї. Всю цю інформацію Агатангел Юхимович попросив викласти письмово, а сам у той час подумав, що коли він вивчав арабські фоліанти, шукаючи відповіді на питання на кшталт «Чи справді халіф Харун ар-Рашид був благодійним халіфом, і чи вештався він вночі вули-

цями Багдада, чи це пізніша легенда?», поряд, в інституті, відбувалися такі недостойні речі [5].

Кримський пише, що мовчати більше не міг, оскільки його сподівання про випадковість таких дій Агтаї не справдилися. Це вже система. А оскільки, згідно з інститутським статутом, посада викладача з практики арабської мови була створена для покращення успіхів в арабській словесності, тобто в його предметі, він має діяти не тільки з морального, але й зі службового обов'язку, оскільки вважає, що повторення таких випадків призведе до морального падіння в інституті [6].

Однак його звернення до ректора Міллера ні до чого не призвели. Така реакція Всеволода Федоровича не стала несподіваною для Кримського, оскільки на той час їхні особисті стосунки, колись дуже дружні з усією родиною Міллерів, значно погіршилися. Постало питання: «Що робити далі?». Тоді Агатангел Юхимович вирішив долучити до справи колег – професорів Олексія Миколайовича Веселовського (1843–1918) та Володимира Олександровича Гордлевського (1876–1956). У розмові з останнім ректор Міллер сказав: «Ну, знаете, у восточных людей – своя особая этика, которой нам не переделать» [7].

Далі Агатангел Юхимович ставить собі логічне запитання – «чому він не підняв цю проблему на засіданні Професорської ради Спеціальних класів?». І сам дає відповідь, докладно описавши суперечки, які відбувалися між ним та Михайлом Агтаєю на засіданнях Професорської ради протягом кількох останніх років.

Справа в тому, вважає Кримський, що в Лазаревському інституті встановилася система фаворитів ректора Міллера. Й одним з таких фаворитів був Михайло Осипович. Агатангел Юхимович наводить приклад із засідання 9 квітня 1910 р., коли пан Агтая просто кричав на нього, користуючись «площадной бранью». Кримського дуже вразило те, що Міллер не зупинив Агтая, хоча останній навіть не мав права голосу на засіданні Професорської ради, оскільки не міг бути її членом за своєю посадою, і це прямо забороняв Статут Спеціальних класів. Кримський навіть думав порушити справу проти Агтаї за 282 статтею Кримінального кодексу, яка передбачала відповідальність за образу особи при виконанні офіційних службових обов'язків. Але, як він пише, згодом вирішив не робити цього [8].

На цьому засіданні йшлося також про створення комісії з плагіату, в якому Агатангел Юхимович звинувачував свого колишнього студента.

У своєму листі на ім'я міністра Кримський лише побіжно згадує ці події, не називаючи імені студента, він торкався їх лише в контексті взаємин з Агтаєю. Кримський оповідає про обставини, які передували описуваному конфлікту. Справа в тому, що традиційно студенти 1-го курсу Лазаревського інституту вивчали біографію Пророка Мохаммеда «Житіє Апостола», або «Житіє Пророка», створену в VIII ст. Самостійно, в процесі підготовки до екзамену, цей текст ними перекладався. А років з десять тому студент Володимир Мінорський (1877–1966) (згодом відомий іраніст, закінчив Лазаревський інститут у 1903 р.) зробив письмовий переклад російською, частково з допомогою Кримського. Наступні покоління студентів, готуючись до іспиту, користувалися цим перекладом, але переписували вони його з численними помилками. І до цього, вважає професор, доклав свою руку й Агтая, бо, як розповідали йому студенти, вони часто зверталися до нього за порадою – як перекласти ту чи іншу фразу, а ці поради не завжди були коректними. Агатангел Юхимович саркастично додає, що інакше й бути не могло, бо Михайло Осипович, як сирієць із Дамаска, апріорі не міг правильно прочитати текст, написаний чистокровним арабом-мединцем 1200 років тому, бо говірка Дамаска дуже далека від літературної арабської мови, натякаючи на те, що Агтая її не дуже добре знає. Саме про це, до речі, писав Кримському його попередник по кафедрі Георгій Абрамович Муркос (1846–1911), теж уродженець Дамаска [9].

Про цю справу більше подробиць можемо дізнатися з листа Агатангела Юхимовича до академіка Ігнатія Юліановича Крачковського від 10 жовтня 1936 р. За півроку до цього Кримський дізнався від того ж Крачковського про смерть Костянтина Андрійовича Фрейтага (1874–1934), свого першого учня, який і був головною дійовою особою історії про плагіат. Ця смерть дуже вразила Агатангела Юхимовича, бо їхнє знайомство було достатньо давнім – з 1893 р., коли студент Московського університету Агатангел Кримський після серйозної сварки з батьком не захотів, як завжди, приїхати на літо до Звенигородки, а залишився в Москві. У підмосковній садибі Шульців-Фрейтагів він почав готувати до екзамену з латини та давньогрецької всього на кілька років молодшого за себе Костянтина. Кримський пише, що Фрейтаг тоді вже вільно володів багатьма європейськими мовами (оскільки багато мандрував), а класичні давалися йому дуже легко, й це викликало захоплення молодого

викладача. Вони потоваришували, й Агатангел Юхимович мав надію, що з його учня виросте в майбутньому справжній науковець. З листування Кримського з Іваном Франком та Михайлом Павликом ми дізнаємося, що Фрейтаг навіть якийсь час фінансував видання журналів «Житє і слово», «Народ», творів М. Драгоманова у Львові. На його кошти був надрукований переклад І. Франка та А. Кримського книги В. Клоустона «Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни». Але отриманий батьківський спадок швидко все змінив: Костянтин віддав перевагу грі в карти та іншим розвагам, а не навчанню в університеті, що дуже непокоїло Кримського. В листі до М. Павлика він характеризує Фрейтага, як людину добру, щирю, тільки живу, гарячу та нетерплячу, зазначаючи, що з останньою рисою дуже треба рахуватися [10]. Невдовзі Фрейтаг поїхав до Європи, а Кримський до Лівану. Кілька років він нічого не чув про Костянтина, аж раптом той з'явився на порозі його дому, повідомивши, що тепер взявся за розум і їде працювати до Сибіру. Звідти він писав довгі листи, в яких часто просив поради в перекладах з класичних творів. Кримський пише, що з радістю відривався від своїх арабістичних занять, щоб дати якусь лінгвістичну пораду. І додає, що дуже переживав за людину, яку вважав своїм молодшим другом та братом. Він щиро радів, коли у 1903 р. Фрейтаг вирішив вступити до Лазаревського інституту східних мов. Кримський багато займався з ним арабською, перською, турецькою мовами й навіть запрошував на літо до Звенигородки, де вони продовжували ці уроки. Але одруження Костянтина у 1906 р. перервало його освіту, і з молодого дружиною він вирушив працювати до банку в Тегерані [11].

Повернувся він до Росії в 1908 р. й одразу звернувся до Кримського з проханням допомогти йому готуватися до іспиту на східному факультеті Петербурзького університету, де він намагався отримати магістерський диплом. Агатангел Юхимович пише, що за ці два роки Костянтин багато чого підзабув з арабської, і тому вони взяли один із зошитів перекладу Мінорського «Житія Пророка» з численними нашаруваннями перекладів інших студентів і почали їх розбирати. За допомогою Агатангела Юхимовича багато неточностей було виправлено, і Фрейтаг поїхав до Петербурга складати іспит. Як стало відомо Кримському пізніше, для отримання диплома 1-го ступеня Фрейтаг надав арабісту професору Миколі Олександровичу Меднікову (1855–1918) свій новий

переклад «Життя Пророка» (старий, з численними правками обох залишився у Кримського). І хоча це був новий переклад, Кримський, однак, був переконаний, що його не можна вважати самостійною роботою і треба порушити справу про плагіат. Це питання він письмово обговорив і з професором Медніковим, який у своєму листі до Кримського сповіщав: «Надеюсь, что Ваш Совет не оставит этого возмутительного дела без последствий и даст отпор экспроприаторству, слишком уже входящему в обычаи нашего времени» [12]. Про це Агатангел Юхимович сповістив Професорську раду Лазаревського інституту. Було вирішено створити комісію з трьох осіб, яка б розібралася в цій ситуації. До неї ввійшли професори Гордлевський і Корш, за яких проголосувала більшість з семи членів ради. А от пропозиція включити до числа експертів Михайла Осиповича викликала у багатьох заперечення. За нього проголосувало лише троє, а Агатангел Юхимович взагалі назвав кандидатуру Аттаї «опереточною», вважаючи неможливим долучати його до вирішення наукових суперечок. Він пише: «Ведь это ж было бы надругательством над русской наукой – допустить в комиссию, касающуюся вопросов о русском переводе, человека, который даже слово «далекий» не умеет написать правильно и пишет «дологий» [13]. До того ж у часи студентства Фрейтаг теж орендував у Аттаї житло.

Але всі ці аргументи не подіяли на Вс. Міллера, який наполіг на саме такому складі комісії. Експерти не дійшли одностайного висновку. Корш (з чією вихованкою Фрейтаг був одружений) та Аттая вважали, що факт плагіату не встановлений, а Гордлевський навпаки. На засіданні Професорської ради 9 квітня 1910 р. за затвердження думки Корша та Аттаї проголосували знову лише троє, тоді як інші члени ради підтримали висновок Гордлевського. Але знову їхня думка була проігнорована Вс. Міллером. Тоді Кримський вирішив написати лист до міністерства, виклавши свої аргументи. І от у той час, коли питання не було ще остаточно вирішено, виникла нова проблема. В жовтні 1910 р. Федір Євгенович Корш (1843–1915), який очолював кафедру перської мови, всупереч правилам, вирішив передати дві свої лекційні години Костянтину Фрейтагу. Як пізніше писав Крачковському Кримський, він дізнався про це від В. Данилова. Данилов теж був учнем Кримського, але більше займався перською мовою. І навіть на пропозицію Вс. Міллера поїхав на два роки стажуватися до Страсбурга до Нельдеке та Гюбшмана. Оскільки інсти-

тут не міг допомогти фінансово, для цього навіть довелося витратити весь батьківський спадок, тому що Міллер обіцяв йому роботу на кафедрі в подальшому. Данилов вважав нечесним таку келейну передачу годин Фрейтагові («ніби попівського приходу родичеві») і просив Кримського посприяти справедливому проведенню процедури, зокрема оголосити конкурс, що Агатангел Юхимович і зробив на засіданні Професорської ради. Тоді академік Корш зовсім відмовився від передачі своїх навчальних годин, а Фрейтаг остаточно припинив спілкування з Кримським, проте пліткував про нього з колегами, приписуючи йому різні негативні висловлювання про них. Роздмухував Фрейтаг і конфлікт Кримського з Аттаєю. Все скінчилося, як тільки К. Фрейтага покинула дружина, – думка про нього Корша одразу змінилася [14].

Усе це дуже бентежило тоді Кримського, але справу Равкінда та Зяцькова він не міг винести на Професорську раду, бо не хотів бути знову ображеним, хоча питання про платні уроки в того, хто буде пізніше приймати іспит, не давало йому спокою. Навіть гімназичним учителям, пише Кримський, не дозволено займатися репетиторством зі своїми учнями, а тут – інститут. А слова Міллера – «у восточных людей своя особая этика» – бриніли в його голові. До того ж Міллер доручив Михайлу Осиповичу вести деякі господарські справи в інституті, в тому числі контролювати закупівлю книг для бібліотеки (цим займалася сестра Аттаї). Чи може людина «с особой восточной этикой» не спокуситися на «бакшиш», який в східних країнах вважається нормою, і східна етика це не осуджує? – міркував Агатангел Юхимович.

У паперах Кримського є чернетка його виступу на Професорській раді в 1908 р. з приводу ведення Аттаєю справ бібліотеки. Михайло Осипович попросив підвищити зарплатню бібліотекаря. Кримський був категорично проти. Він зазначав, що спершу треба провести повну перевірку (остання була в 1897 р.) і переконатися, що бібліотека ціла і всі книги на місці. А оскільки він впевнений, що достатньо багато конче необхідних для сходознавців видань відсутні, то спочатку треба придбати книги, а потім уже підвищувати і так високу платню. Далі Агатангел Юхимович наводить приклади кричущої необізнаності Аттаї при складанні каталогу бібліотеки. Зокрема «Путешествие из Петербурга в Москву» Радіщева було вміщено до розділу «Все-світня географія», напевно тому, що Аттая не знав, хто такий Радіщев.

А «La question romaine» Едмона Абу він відніс до «Стародавньої історії» (насправді йдеться про часи Наполеона III), а книгу Володимира Гер'є про Лейбніца до «Середньовічної історії». І таких прикладів безліч. «Цікаво, якими категоріями керувався Аттая?», – запитує Агатангел Юхимович [15].

Михайло Осипович і надалі був постійно присутнім на засіданнях Ради, вносячи при цьому на обговорення різні питання, на що права не мав. Кримський наводить кілька таких прикладів, які теж вважає неетичними. Так, Аттая вніс пропозицію написати листа до Військового міністерства від викладачів Лазаревського інституту, в якому пропонували перенести офіцерські класи при Міністерстві закордонних справ не до східного факультету Петербурзького університету, а до Спеціальних класів. При цьому йшлося також про виділення коштів на нове приміщення, щоб офіцери не жили разом зі студентами. Кримського, який не був присутній на цьому засіданні, вразило те, що ані Аттая, ані Міллер, ані інші члени ради навіть не подумали, що цим листом вони ображають власних студентів, пишучи, що останні можуть бути небезпечними для офіцерів [16].

«У восточных людей своя особая этика» – згадував Агатангел Юхимович і тоді, коли постало питання про словник арабської мови та брошуру з арабської граматики Михайла Осиповича. В останній він просто розмістив на перших 19 сторінках ще ненадруковану статтю з арабської фонетики Кримського, ніяк не згадавши справжнього автора. До того ж у вихідних даних третього видання «Практического руководства к изучению арабского языка» значилося засідання Професорської ради від 15 серпня 1910 р., якого взагалі не було [17]. Чи в європейській етиці, писав Кримський, це не вважається плагіатом та підлогом? З цього приводу він навіть зробив для себе словничок для термінів «плагіат» та «підлог». Так, нетиповий плагіат, зазначав Кримський, – це переробка або «хитра» цитата, а типовий плагіат – видання чужого твору під своїм ім'ям [18]. «Де ж вихід?» – запитував себе Агатангел Юхимович.

Поштовхом для більш рішучих дій з його боку стало вже згадане засідання 9 квітня 1910 р., після якого був написаний лист на ім'я міністра Олександра Миколайовича Шварца про плагіат Фрейтага. Кримський ні від кого не приховував, що такий лист ним написаний, навпаки, він діяв через попечителя округу Жданова, який копію листа надіслав Вс. Міллеру для пояснень. І от, не дочекавшись рішення мініс-

терства з цього питання, на жовтень було призначено засідання про передачу Коршем частини своїх перських лекцій Фрейтагу. Звичайно, Агатангел Юхимович не міг змиритися, що людина, з якої не знята підозра в плагіаті, може бути прийнята до викладацького товариства Спеціальних класів. Кримський поцікавився в окрузі про долю своєї скарги в міністерство і з подивом дізнався, що є пояснення директора Міллера від 1 вересня 1910 р. за № 2108, в якому стверджувалося, що Аттая ніколи не давав платних уроків студентам Лазаревського інституту, а тільки стороннім особам [19]. «Тобто, я – брехун?» – запитував себе Кримський. «І тепер всі мої слова не матимуть віри, і мою думку не будуть брати до уваги на засіданнях Професорської ради, і передача лекцій пройде безперешкодно?». Поступово з'явилися нові грані некоректної поведінки Аттаї. Обурювало Кримського не те, що Аттая й далі бере студентів на квартиру за плату, а те, що потім своїм пожильцям допомагає на екзаменах. А один раз навіть підробив оцінку на іспиті з перської мови студента Михайла Бове. Про це розповів йому професор Халатьянц, який після іспиту у відомості зі здивуванням побачив, що навпроти прізвища Бове виставлено «5», а не «4», яку йому насправді поставили. При цьому було відомо, що Аттая отримував у подарунок срібні сервізи від цього студента [20]. Кримського й надалі все більше бентежило те, про що говорили в інституті – буцімто грошовими стосунками з Аттаєю можна вирішити будь-які проблеми.

Конфлікт ще більше розгорівся після появи газетних статей Фозія Ібрагімовича Хурі. Він теж мав сирійське походження, але, на відміну від Аттаї, виховання отримав російське: закінчив спочатку духовну семінарію, а потім Спеціальні класи Лазаревського інституту. В 1911 р. він опублікував дві статті в «Столичной молве» і «Санкт-Петербуржских ведомостях» – «Порядки в Специальных классах Лазаревского института», в яких описував, що відбувається за лаштунками вишу. Згодом у пресі з'явилися статті «Смехотворный каталог» та «Расхищение книг в Лазаревском институте», які вже безпосередньо торкалися Михайла Осиповича Аттаї. В липні 1911 р. Агатангел Юхимович отримав від Фозія Ібрагімовича листа, в якому той зазначав: «Главный халдейский жрец и воротило института М. О. в сильном возбуждательном состоянии. Как говорят, он ежедневно покупает все московские газеты» [21]. В іншому, серпневому, листі він просив підтвердити написане.

Але Кримському не подобалося, що темні сторони життя інституту виставлені на загальний огляд. До того ж він вважав, що таким чином Хурі домагається звільнення Аттаї, щоб самому зайняти його місце. Аттая ж звинувачував Кримського у змові з Хурі [22].

Багато що змінилося після появи нового керівництва Лазаревського інституту. У 1911 р. ректором став Павло Васильович Гідулянов (1874–1937), юрист за освітою. Він настояв на тому, щоб Михайло Аттая подав на професора Кримського позов до суду громадської совісті для остаточного розв'язання ситуації. В позові зазначалося, що Агатангел Юхимович винен у наклепі та завданні шкоди службовій кар'єрі Аттаї. У фондах ІР НБУВ зберігається кілька справ, які свідчать, з якою ретельністю професор Кримський готувався до судових засідань. Він навіть попросив батька, Юхима Степановича, зробити нотаріально завірнену копію з листа Михайла Зяцькова (лист вже був в його архіві в Звенигородці) від 5 жовтня 1910 р., в якому той детально розповідав, скільки він платив за приватні уроки Аттаї [23]. Є окремий зошит, в якому Кримський ретельно виписав численні ляпи з листів Аттаї, демонструючи його низьке володіння російською мовою [24]. А в чернетці свого виступу писав: «Дело начато мною из-за личных счетов». Что это значит? Какою психологию он мне навязывает? Хочет ли он сказать, что при отсутствии личных счетов можно было бы поступить иначе, не начинать дело... Аттая уговаривает студента Равкинда солгать ревизору и развращает его юную душу... г. обвинитель хочет сказать, что, не будь личных счетов, я способен был бы пройти молча возле этих фактов и не придать им значения» [25]. Кримський писав: «Я не считаю г. Аттая сознательным виновником. Не он виноват, а виновата система прежнего управления Институтом, которая предоставила возможность г. Аттае невольно явиться источником множества бед, когда г. Аттая... окрыленный моим молчанием, храбро обвиняет меня в клевете, я принужден предложить суду общественной совести те потрясающие события, которые на моих глазах совершались, и подтвердить все документально» [26]. На користь Агатангела Юхимовича свідчили понад 20 осіб – і колеги, і колишні студенти. Так, один із свідків зазначав: «язва института – денежные отношения между Аттаей и экзаменуемыми студентами. Отношения эти в корне развращают студенчество. Первое последствие – презрение к науке. Судьба профессора Крымского, который за попытку бороться

против подобной ненормальности попал на скамью подсудимых, еще более усиливает тягостное впечатление. Зовут на суд человека, который кроме науки никаких интересов не имеет, человека, который ослеп (буквально) от массы написанных им трудов и который составляет украшение института» [27].

Закінчилося все примиренням сторін. Агатангел Юхимович (на пораду П. Гідулянова, який зазначав, що брошура Аттаї не заслуговує на ту увагу, яку Кримський їй приділяє) навіть припинив видання четвертої частини своєї праці «Семитские языки и народы» (було надруковано лише 164 с.), в якій гостро критикував останнє видання «Практического руководства к изучению арабского языка» 1910 р.

У своїх показах один зі свідків – Соловйов зазначив, що, на його думку, первісно конфлікт почався через те, що Кримський був суворим екзаменатором, а Аттая навпаки м'яким [28]. Може й так. Але хочеться вірити, що високі моральні якості людини і науковця унеможливили інший розвиток подій і що така поведінка Агатангела Юхимовича Кримського стане прикладом для наступних поколінь учених.

Список використаних джерел

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. XXXVI, № 606 [Дело Равкинда и Зятькова], арк. 4–5.
2. Там само, арк. 11.
3. Там само, арк. 13–14.
4. Там само, арк. 17–20.
5. Там само, арк. 25.
6. Там само, арк. 27.
7. Там само, № 604 [Заявление о клевете на Аттаю], арк. 1.
8. Там само, № 606 [Дело Равкинда и Зятькова], арк. 32.
9. Там само, арк. 40–43.
10. Кримський А. Ю. Твори в п'яти томах. – К., 1973. – Т. V, кн. 1. – С. 126.
11. Переписка академиків А. Е. Крымского и И. Г. Крачковского 1920–1930-х годов / публ. И. М. Смилянской // Неизвестные страницы отечественного востоковедения. – М.: Восточная литература РАН, 1997. – С. 240–244.

12. IP НБУВ, ф. XXXVI, № 366 [Письмо Н. Медникова А. Крымскому], арк. 2.
13. Там само, № 606 [Дело Равкинда и Зятькова], арк. 46.
14. Переписка академиков А. Е. Крымского и И. Г. Крачковского 1920–1930-х годов / публ. И. М. Смилянкой // Неизвестные страницы отечественного востоковедения. – М.: Восточная литература РАН, 1997. – С. 245–247.
15. IP НБУВ, ф. XXXVI, № 613 [Записка по поводу прибавления жалованья библиотекарю Атгае], арк. 2–3.
16. Там само, № 606 [Дело Равкинда и Зятькова], арк. 37.
17. Там само, № 615 [Показания бывших студентов Лазаревского института по делу Атгаи], арк. 3.
18. Там само, № 610 [Грамматика. О плагиаторстве], арк. 1.
19. Там само, № 615 [Показания бывших студентов Лазаревского института по делу Атгаи], арк. 1.
20. Там само, № 607 [О подарках, поднесенных студентом Михаилом Осиповичем Бовэ Атгаей], арк. 1–2.
21. Там само, № 460 [Письмо Ф. Хури А. Крымскому], арк. 2 зв.
22. Там само, № 612 [Мой ответ акад. Ф. Е. Коршу по поводу деятельности М. О. Атгаи], арк. 1–9.
23. Там само, № 281 [Письмо М. Зятькова А. Крымскому], арк. 1–2.
24. Там само, № 611 [Образцы русского письма Атгаи], арк. 1–8.
25. Там само, № 608 [О взимании денег у экзаменуемых студентов преподавателем Лазаревского института Атгаей], арк. 5–6.
26. Там само, № 612 [Мой ответ акад. Ф. Е. Коршу по поводу деятельности М. О. Атгаи], арк. 12.
27. Там само, № 616 [Показания по делу Атгаи о взимании денег с экзаменуемых им студентов], арк. 7.
28. Там само, № 615 [Показания бывших студентов Лазаревского института по делу Атгаи], арк. 3.

Summary

The events, that took place in Lazarev Institute of Oriental Languages between 1909 and 1912, are described on the basis of materials, kept in the Manuscript Institute of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. Agathangel Krymsky, the well-known orientalist, was the professor of the Arabic Language Department at that Institute. He fought against different irregularities in his Institute. The scientist disapproved the practice of the lecturer M. Attaya giving private lessons to his students and charging money for his services. The matter was brought to the public court of honor, where A. Krymsky turned out to be a defendant. More than 20 people (his colleagues and former students) witnessed in his favor. The trial resulted in reconciliation of both parties' interests.

Key words: A. Krymsky, M. Attaya, Lazarev Institute of Oriental Languages, private lessons, public court, plagiarism, conflict.